

Роль сім'ї у особистісному розвитку дитини

Олександр Безлюдний

У статті розглядається роль сім'ї у становленні особистості дитини, розкривається вплив батьківсько-дитячих відносин на цей процес, подано характеристику найбільш поширених стилів таких відносин.

Ключові слова: батьківсько-дитячі відносини, дитина, особистість, сім'я, стилі виховання.

Особистісний розвиток дитини починається від народження і сім'ї належить вагома роль у забезпеченні успішності цього процесу. Сім'я є тією початковою соціальною матрицею, в яку сягає коріння особистості, де визначаються соціальний статус дитини, виникає прихильність до рідних, закладається підґрунтя для становлення її світогляду і переконань, настановлень, морально-етичних ідеалів, уподобань, соціальної поведінки. Посідаючи ключове становище серед соціальних інститутів за своєю екзистенційною сутністю, сім'я є таким «еволюційним винаходом людства, який гармонійно поєднує власне існування з продовженням людського роду, і тим самим забезпечує статусно-рольовими виконавцями інші соціальні інститути, сприяючи їх виживанню й існуванню суспільства загалом» [2, с. 93].

Основна функція сім'ї – репродуктивна, функція продовження роду. Однак, як стверджував Е. Фромм, наближаючись до раннього віку, дитина починає усвідомлювати той факт, що її мати та інші люди є чимось окремим стосовно неї. Цьому сприяє спроможність дитини маніпулювати і вивчати об'єкти, опановувати їх фізично й пізнавати розумово. Із дорослішанням у дитини розвивається прагнення до особистісної незалежності та персональної свободи [15]. Момент усвідомлення дитиною своєї окремішності у фізичному й соціальному просторі є водночас моментом усвідомлення необхідності пристосування, адаптації до цього простору з наступним активним входженням у нього.

У цьому контексті актуалізується виховна функція сім'ї, яка реалізується в процесі задоволення індивідуальних потреб дорослих членів у батьківстві та материнстві, відносинах з дітьми, їхньому вихованні. Завдяки виховній функції сім'я забезпечує підготовку молодого покоління до майбутнього самотійного життя в умовах конкретного соціуму.

Водночас сім'я постає як сфера первинного соціального контролю, тобто її завдання полягає у моральній регламентації членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності, а також регулюванні відповідальності та обов'язків у відносинах між подружжям, батьками і дітьми [3, с. 47]. З цим пов'язана соціально-статусна функція сім'ї – надання своїм членам певного соціального захисту, відтворення соціальної структури. Крім того, сім'я виконує функцію духовного спілкування, спрямовуючи особистісний розвиток своїх членів, їхнє духовне взаємозбагачення, а також емоційну функцію, забезпечуючи психологічний захист, емоційну підтримку своїх членів.

Важливість сім'ї у становленні дитини як особистості спричинюється тим, що сімейне мікросередовище є головним «транслятором» культурних норм і цінностей. Тобто цінності, які культивуються в сім'ї, або «ціннісний релятивізм

мають тенденцію до безпосереднього засвоєння дитиною» [3, с. 66].

Як «стрижневу соціальну ситуацію», яка пов'язує індивідуалістичні аспекти особистості з культурними схемами суспільства, розглядав сім'ю Т. Парсонс. У своїх працях він висував на перший план роль символічного процесу, завдяки якому «система особистості» набуває й інтерналізує моральні цінності, визначає цілі, робить вибір і, в такий спосіб, організовує свої мотиви в усвідомлені системи [18, с. 135].

О. Мертон, спираючись на результати експериментальних досліджень, доводив, що дитина активно залучається до виявлення та зміни неявних зразків культурного оцінювання, віднесення людей і речей до різних категорій і формування гідної поваги тією самою мірою, якою вона засвоює наявну культурну орієнтацію своїх батьків, що виражається в нескінченному потоці наказів, пояснень і попереджень. З цього науковець робив припущення про те, що дитина зберігає «виявлені в щоденній поведінці батьків неявні зразки культурних цінностей навіть у тому випадку, якщо вони суперечать явним порадам і попередженням старших» [8, с. 107].

Вивчення взаємозв'язку сімейного виховання й особливостей розвитку дитини дало М. Мід змогу стверджувати, що хоча виховання і не може змінити той факт, що особистість дитини в її суттєвих рисах завжди відображає культуру, в якій вона була вихована, все ж таки «методи виховання можуть мати далеко сягаючі наслідки для розвитку тієї сукупності темпераменту, світогляду, стійких преференцій, які ми називаємо особистістю. В середині гомогенної культури проблема формування особистості постає більш рельєфно. Її не затіняють штучні нагромадження, які складна культура обов'язково привносить у розвиток кожного індивіда, народженого в лоні гібридних традицій» [10].

Найбільш загальним фактором, який характеризує ціннісний світ сім'ї і безпосередньо позначається на змісті, формах і методах виховання дитини, є притаманна їй психологічна атмосфера, психологічний клімат – більш або менш стійкий емоційний настрій, який виникає внаслідок сукупності настроїв членів сім'ї, їхніх душевних переживань, ставлень один до одного, до інших людей, до праці, навколишній подій.

Психологічний клімат, характер і зміст виконуваних оточуючими дитину людьми конвенційних (формальних) і міжособистісних (неформальних) ролей детермінуються суб'єктивними поглядами батьків, їхніми переконаннями щодо цілей і методів сімейного виховання. Ці переконання й погляди набувають утілення в способі життя сім'ї і способах взаємодії дорослих з дитиною, в стилі батьківсько-дитячих відносин. Саме від батьківсько-дитячих відносин залежить успішність привласнення зростаючою особистістю соціально значущих цінностей і настановлень, розвиток її емоційної сфери, усвідомлення сутності сімейних і більш широких соціальних ролей.

Узагальнення наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників (А. Адлер, Т. Кравченко, Р. Мертон, Д. Олсон, К. Роджерс, С. Розум, Б. Скіннер, В. Солодников та ін.) дає змогу виокремити найбільш поширені стилі батьківсько-дитячих відносин, як-то: демократичний, «емоційна дистанція», авторитарний, дитиноцентричний, хаотичний, кожному з яких притаманна сукупність властивостей, що позначаються як на змісті сімейного виховання, так і на формуванні й розвитку дитини.

Основна ознака демократичного стилю полягає в тому, що батьки намагаються не стільки «формувати» особистість дитини, дисциплінувати її, скільки

допомагають їй індивідуально розвиватися, прагнуть досягати емоційної близькості з нею. За цього стилю висока вимогливість і контроль поєднуються з демократичністю і прийняттям дитини.

Згідно з дослідженнями Т. Кравченко, за дотримання батьками демократичного стилю відносин з дитиною, сімейне виховання відбувається за такими основними напрямками:

- *інформаційним*. Дитина активно сприймає інформацію, що надходить від батьків, фіксує її, переробляє, інтерпретує, послуговуючись наявним у неї особистісним досвідом. Водночас сприйняття дитини властиві суб'єктивність, деяка неординарність через обмаль особистісного досвіду і нестереотипне мислення. Внаслідок цього вона може оригінально інтерпретувати отримувану інформацію, збагачуючи образ світу близьких людей. Цей напрям батьківсько-дитячих відносин передбачає опанування дитиною певної суми знань, уявлень, переконань, необхідних для активного входження в соціальну структуру суспільства та погодженої взаємодії з ним;

- *емоційним*. У відносинах з батьками дитина набуває першого позитивного і негативного емоційного досвіду, з'ясовує для себе значення таких понять, як добро, любов, ніжність, чуйність тощо та їх антиподів – зло, ненависть, грубість, нетерпимість, чванливість і т. ін. Вона залучається до широкої палітри почуттів, сприймає і відчуває різноманітні емоційні впливи батьків і сама впливає на їхню емоційну сферу. Завдяки цьому забезпечується особистісне сприйняття дитиною зовнішньої інформації, її інтеріоризація та ієрархізація, формування певного ціннісного ставлення до неї, що позитивно впливає на її соціалізацію;

- *діяльним*. Життєві цілі, прагнення, інтереси, цінності дитини значною мірою формуються під впливом настанов та реальних дій і вчинків батьків. Активна життєва позиція батьків, суб'єкт-суб'єктні відносини з дитиною, залучення її до спільної діяльності, надання їй можливостей для прояву ініціативи та самостійності убезпечують зростаючу особистість від неадаптивного сприймання соціальної дійсності, сприяють оволодінню соціально схвалюваними способами діяльності [6, с. 122].

За даними Д. Кенделла і Г. Лессера, діти з «демократичних сімей характеризуються вищою успішністю, в них більшою мірою розвинена доброта, працелюбність, уміння постояти за себе, самостійність, безкорисливість, відповідальність, самокритичність» [17].

На важливості такого стилю батьківсько-дитячих відносин наголошував представник психоаналітичного підходу Е. Еріксон. Розглядаючи особливості розвитку особистості протягом усього життєвого циклу, він дійшов думки про необхідність для кожного індивіда вирішення не психосексуальних, а психосоціальних конфліктів. Успішність реалізації цієї потреби Е. Еріксон пов'язував зі становленням здорової особистості, тобто такої, яка володіє базовим почуттям довіри до світу (внутрішнє самовизначення), автономністю (самостійність, почуття самоконтролю), ініціативністю (здатність вирішувати завдання заради переживання власної активності – рухової і соціальної). Стати такою особистістю, вважав американський дослідник, можна за умов грамотної батьківської позиції, що виявляється в упевненості, надійності, заохоченні самостійності дитини, створенні умов для розширення контрольованого нею простору [16].

Згідно з поглядами А. Адлера, демократичний стиль батьківсько-дитячих відносин передбачає рівність, але не тотожність між дорослими і дітьми в правах і

мірі відповідальності, співробітництво, природні результати. Досягти цього можливо за умов дотримання таких головних принципів сімейного виховання, як відмова від боротьби за владу і врахування потреб дитини [1].

На переконання К. Роджерса, умовою розвитку здорової особистості є відсутність суперечності між Я-ідеальним і Я-реальним, тобто уявленням про те, як тебе люблять, і справжнім рівнем любові. Звідси невід'ємною ознакою ефективних батьківсько-дитячих відносин американський дослідник називав прояв справжніх щирих почуттів (як позитивних, так і негативних) усіма членами сім'ї, безумовне прийняття кожним своїх почуттів і почуттів ближніх, відданість своєму внутрішньому Я. Для демократичної взаємодії з дітьми, за К. Роджерсом, батьки мають володіти трьома вміннями: вмінням слухати дитину; вмінням висловлювати свої думки і почуття в такій формі, щоб дитина могла зрозуміти їх; умінням розв'язувати проблеми в такий спосіб, щоб одержані результати задовольняли всі сторони [12, с. 219].

«Емоційна дистанція» як стиль відносин батьків з дитиною характеризується зосередженістю уваги дорослих виключно на власних пріоритетах, професійних інтересах. Контакти з дитиною позначені епізодичністю, діловою ситуативністю. І в сім'ї, й поза нею дитина залишається сама із собою, а контроль з боку дорослих ослаблений або взагалі відсутній. За умов дотримання батьками «емоційної дистанції», дитина постійно відчуває себе тягарем для батьків, що спричинює формування напружених, конфліктних взаємин між старшими і молодшими членами сім'ї. На неї доволі часто перекладається значна частка суто батьківських обов'язків. Такий стиль виховання є типовим для сімей, де дорослим притаманна нерозвиненість, слабкість батьківських почуттів, а дітям – певні негативні відхилення в характері.

Неувага батьків до дитини породжує в неї прагнення до домінування, що може стати джерелом конфлікту як зовнішнього, якщо це прагнення зіткнеться з протидією, так і внутрішнього, якщо дитина усвідомлює, що в неї немає для цього достатніх можливостей [5]. Порушення внутрішньо сімейних відносин за лінією «дитина – батьки» веде до психологічної, а надалі й до соціальної дезадаптації.

Вивчаючи феномен дезадаптації, К. Роджерс розглядав її як стан невідповідності, внутрішнього дисонансу, що зумовлюються потенційним конфліктом між настановленнями «Я» й безпосереднім досвідом людини. На переконання американського психолога, доволі часто передумови невідповідності між «Я-концепцією» й почуттями слід шукати в ранніх періодах життя. Нерідко умовою батьківською любові й доброго ставлення до дитини стає її відмова від справжніх почуттів: якщо вона сердиться на батьків, це означає, що вона – погана людина. Для успішного виховання, стверджував К. Роджерс, не треба вимагати від дітей (як передумови батьківської прихильності) відмовлятися від своїх почуттів або перекручувати їх, натомість треба пояснювати їм, що, хоча їхні почуття й зрозумілі, не слід керуватися ними в своїх діях, оскільки така поведінка може нанести шкоду або спричинити страждання близьких. Водночас психолог наголошував на недоцільності засудження самого факту наявності в дитини негативних почуттів. Дитина має не відмовлятися від них, а «навчатися бути стриманою в їх прояві; це дасть змогу сформувати в дитини внутрішні регулятори поведінки, а не конформістські цінності, які проявляються в суто зовнішній слухняності, й уникнути дезадаптації» [12, с. 217].

Авторитарний стиль батьківсько-дитячих відносин характеризується вимогами дисципліни, послугу, беззаперечного виконання батьківських вказівок, проявами негативізму до дитячих пустощів, прагнення незалежності, самостійності. У відносинах з дитиною домінують звинувачення, догани, критичні зауваження, покарання. За умов сповідування батьками такого стилю виховання, в дитини розвиваються агресивність, замкненість, підозрілість, емоційна холодність, заперечення будь-яких авторитетів. Через невизнання батьками душевної близькості з дитиною, в неї формуються лише механізми зовнішнього контролю, розвиваються почуття провини або страху перед покаранням, вона відзначається постійною настороженістю і ворожістю до оточуючих, підозрілістю й тривожністю, що утруднює встановлення контактів і з однолітками, і з дорослими [9].

У рекомендаціях для матерів щодо шляхів і засобів виховання дітей, американський лікар і педагог Б. Спок попереджав: «Виявляйте чуйність, враховуйте бажання і волю своєї дитини. Але обережно, не дозволяйте дитині перетворювати вас на рабину. Пам'ятайте, що найголовнішу роль мають відігравати батьки, батьківський авторитет. Я маю на увазі справжній авторитет, а не авторитарність. Йдеться не про покарання дитини, а про вміння навчити її тому, що добре і справедливо. Треба домагатися того, щоб у покаранні як методі виховання, просто не було необхідності» [14, с. 326].

Велику увагу окресленню впливу авторитарного стилю виховання на дитину надавав Р. Бернс. Він відзначав, що дітям авторитарних батьків притаманні напруга, фрустрація, негативна спрямованість загалом, недостатня спонтанність, невпевненість у собі й недостатня розвиненість почуття емпатії, наслідком чого стає невизначена Я-концепція. Через побоювання критики, невдач і покарань, дітям з таких сімей характерна хвороблива ніяковість і соціальна пасивність. У них формується конформна поведінка, оскільки вони недостатньо спонтанні й життєрадісні, у них відсутня впевненість у собі і власних силах.

Окреслюючи негативні ознаки застосування батьками авторитарного стилю відносин з дитиною, Р. Бернс водночас акцентує на відмінностях між заборонаю і контролем як методами сімейного виховання. На його погляд, контроль у поєднанні з любов'ю і дружелюбністю сприяє формуванню в дитини нормальної Я-концепції, тоді як часті заборони ведуть до пасивності, залежності й покірливості [4].

Аналогічні результати щодо впливу авторитарного стилю сімейного виховання на розвиток дитини були одержані українською дослідницею М. Кушнерчук. Вивчення особливостей відносин батьків і дітей дало їй змогу зробити висновок про те, що здебільшого батьківські настанови і зразки поведінки через непослідовність і запутаність «містять не лише прямий зміст, а й безліч прихованих конотацій», що утруднює адекватне сприйняття дитиною їхніх вимог. Аби здобути визнання й заохочення батьків, дитина намагається відповідати на їхні стимули згідно з очікуваною реакцією. В іншому випадку, поводження дитини може виявлятися у спротиві батьківським вимогам, спричинюючи обмежене суперечностями життя «навпаки». Та найчастіше вона не усвідомлює можливість відмови від батьківських сценаріїв і прояву суб'єктності. І хоча під тиском прагнення до самоствердження батьківські принципи інколи забуваються, вони все

одно впливають на її вчинки через приховану дію [7, с. 43].

За умов дотримання батьками *дитиноцентричного стилю*, дитина стає сенсом і метою їхнього життя. Мірою дорослішання дитини, в батьків актуалізуються побоювання втратити свої позиції й авторитет. У реальному житті це проявляється у наданні переваги створенню ролі «маленької дитини», в якій з підвищеною увагою культивуються такі дитячі якості, як безпосередність, наївність, грайливість, що знижує рівень вимог до неї. Наслідком цього може стати формування в дитини інфантильності, неадекватного розуміння самої себе і навколишніх людей, невпевненості у своїх можливостях у поєднанні з егоїзмом, упевненістю у власній виключності, переконаністю в тому, що оточуючі мають повсякчас піклуватися про неї, допомагати й захоплюватися нею [13, с. 259].

Дитиноцентричний стиль відносин виникає й тоді, коли батьки покладають надто великі надії на майбутнє своєї дитини, її успіхи, здібності й таланти, сподіваючись, що вона зможе втілити їхні власні мрії, які в силу тих чи інших причин залишилися нереалізованими [11].

Хаотичний стиль батьківсько-дитячих відносин позначений тим, що батьки дотримуються діаметрально протилежних виховних принципів. Зазвичай, один з батьків виявляє суворість, вимогливість, схильність до контролю й перевірки всіх дій дитини, покарання. Інший, навпаки, характеризується м'якістю, лібералізмом, прагненням задовольнити найменшу примху дитини. Як наслідок, у сім'ї створюється конфліктна атмосфера щодо виховання дитини, а вона сама змушена пристосовуватися до суперечливих вимог.

Проведений нами теоретичний аналіз наукової літератури засвідчив, що, будучи першим соціальним середовищем дитини, сім'я значною мірою визначає її життєвий шлях. Крім усвідомленого, цілеспрямованого виховання, яке здійснюється батьками, на неї впливає вся психологічна атмосфера сімейної життєдіяльності. Причому ефект від цього впливу накопичується у процесі дорослішання дитини, переломлюючись у структурі її особистості. Практично не існує жодного соціального чи психологічного аспекту поведінки дитини, який би не залежав від її сімейних умов у теперішньому і в минулому.

Список використаних джерел:

1. Адлер А. Воспитание и проблемные дети / Адлер А. // Роды тела и дети : [хрестоматия] / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : Изд. Дом «БАХРАМ – М», 2003. – С. 106–121.
2. Антонов А. Социология семьи : [учеб. для студ. вузов и обучающихся по спец. «Социология»] / А. И. Антонов, В. М. Медков и др. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 302, [1] с.
3. Ахмадеев А. А. Социальная адаптация в контексте семьи: социально-философский анализ / Алим Ахатович Ахмадеев, Анина Альтафовна Ширяева. – Уфа : БГУ, 2001. – 102 с.
4. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Роберт Бернс; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1986. – 420, [2] с.
5. Кон И. С. Открытие Я / Игорь Семенович Кон. – М. : Просвещение, 1978. – 367 с.
6. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: [монографія] / Тамара Володимирівна Кравченко. – К. : Фенікс, 2009. – 416 с.
7. Кушнерчук М. Вплив батьківських сценаріїв на економічну свідомість / Марія Кушнерчук // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 40–44.

8. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Роберт Мертон; Ин-т социологии НАН Украины. – К. : Абрис, 1996. – 108, [1] с. – (Бестселлеры мировой социологии).
9. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо вдосконалення соціальної роботи із сім'ями, де є конфліктні стосунки між батьками і дітьми (з досвіду практичної діяльності центру підтримки сім'ї Українського інституту соціальних досліджень / [О. О. Яременко, А. М. Нуор, Р. Г. Драпушко та ін.]. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 140 с.
10. Мид М. Культура и мир детства / Маргарет Мид : [пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева; сост., авт. послесл. и отв. ред. И. С. Кон]. – М. : Наука, 1988. – 429 с.
11. Насонова О. Б. Становлення дитячої особистості у сімейних взаєминах / Насонова О. Б. // Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини. – К., 1996. – С. 73–81.
12. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Роджерс Карл; [пер. с англ. М. М. Есениной]. – М. : Прогресс, 1994. – 479, [1] с.
13. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации / Сергей Иванович Розум. – СПб. : Речь, 2006. – 365 с.
14. Спок Б. Ребенок и уход за ним / Бенджамин Спок : [пер.с англ.] – М. : Современный литератор, 2004. – 576 с.
15. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. – М. : ЭСТ, 1990. – 574 с.
16. Erikson E. Life cycle completed. – N.-Y.; London: W.W. Norton and Co, 1982. – 384 p.
17. Kendel D., Lesser G. School, Family, and Peer Influences on Educational Plans of Adolescents in the United States and Denmark // Sociology of Education. – 1970. – № 43. – P. 270–278.
18. Parsons T. The Social System. – Glencor III, 1957. – 314 p.